

Непомнящий А. А., Калиновский В. В.

Церковное кримведение: новые грани актуальной темы

В статье на основе новых архивных материалов раскрываются малоизвестные страницы участия православного духовенства в охране культурного наследия Крыма. Указаны факторы, которые влияли на участие духовных лиц в исследовании памятников. Выявленные аспекты восстановления средневековых монастырей по инициативе архиепископа Иннокентия (Борисова). Представлены сведения о раскопках Херсонеса, проводившихся монахами. Охарактеризованы события, которые способствовали археологическим исследованиям в Крыму.

Ключевые слова: охрана культурного наследия, духовенство, Херсонес, Крым, церковная археология.

Andre Nepomnyaschy, Vladimir Kalinovskiy

Church research Crimea: new aspects of the actual theme

On the basis of new archival material reveals little-known pages of the Orthodox clergy participation in the protection of the cultural heritage of the Crimea. Where indicated factors, which affected the participation of clergy in the study sites. Were identified aspects of reconstruction of medieval monasteries on the initiative of Archbishop Innocent (Borysov). Presented excavations by Chersonese, which held by monks. Described the events that contributed to the archaeological research in the Crimea.

Key words: protection of cultural heritage, clergy, Chersonesos, Crimea, church archeology.

УДК 94 (477.75:512.145)

Марія Ярмоленко (м.Ізмаїл)

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ: ПРОБЛЕМИ МОВИ ТА ІСТОРИЧНОЇ ТОПОНІМІКИ

Аналізуються особливості національно-культурного життя кримських татар в останнє двадцятиліття. Акцентовано увагу на проблемі історичних топонімів, які були втрачені за радянської доби.

Ключові слова: кримські татари, Україна, мова, історичні топоніми.

Крим – чи не найпривабливіший туристичний регіон України, який славиться пам'ятками античної доби, архітектурними палацами XIX – початку XX ст., величними печерними монастирями і містами, оригінальними музичними і театральними фестивалями, міжнародними автоперегонами[1]. Втім, у цьому регіоні є й чимало соціально-культурних проблем, зокрема у кримських татар, які в останні десятиліття почали повертатися на свою малу Батьківщину.

Як відомо, в 1954 р. Кримська область ввійшла до складу УРСР. 26 квітня 1954 р. був прийнятий Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». У 1959 р. співвідношення основної частини населення Криму склали росіяни (71,4 %), українці (22,3 %), кримські татари (2,0 %) [2]. У 1970 р. чисельність росіян у структурі населення Криму дещо зменшилася (67,3 %), а українців збільшилася (26,5 %), незначною була частка білорусів (2,2 %) та євреїв (1,4 %).

У 1977 р. чисельність населення Кримської області зросла до 2 млн. 95 тис. (порівняно з 1940 р. – збільшилася на 1 млн. 169 тис. осіб). Основне населення склали росіяни [3].

Згідно із Всесоюзним переписом населення 1989 р. в Криму проживало 2 млн. 500 тис. осіб – представники 120 національностей, з яких 1 млн. 69 тис. росіян, 719 тис. українців, 44 тис. 200 кримських татар (1,7 %) [4]. Порівняно з 1959 р. динаміка основного населення Криму виявилася незначною: росіяни склали 67,0 %; українці – 25,8 %; кримські татари – 1,3[5].

Особливе місце у структурі та етносоціокультурних процесах Криму займають кримські татари – етнічне населення Кримського півострова. У результаті депортації (понад 180 тис. осіб) у травні 1944 р. кримські татари позбулися державних і суспільних інститутів, які визначали розвиток національної культури та освіти. Ліквідація національної системи освіти зву-

зила сфери вживання кримськотатарської мови. І лише 1956 р. започатковано повернення незначної частини кримських татар на батьківщину. Однак партійне керівництво республіки та Кримської області виступили проти їхнього поселення на попередніх місцях проживання, а також в Одеській, Запорізькій, Миколаївській та Кримській областях. Тому до вересня 1967 р. в Кримській області офіційно проживало лише 27 кримських татар [6]. Аналогічна доля спіткала й депортованих кримських німців і греків.

У 1967 р. було видано Указ «Про громадян татарської національності, які мешкали в Криму», який став певним досягненням національного руху [7]. 1978 р. кількість кримських татар в Криму досягала 9 896 осіб. Наступного року у Кримській області мешкало 10 220 осіб кримськотатарської національності, з яких 3 299 не були прописані [8]. Частина кримських татар замешкали анклавом у Херсонській, Запорізькій, Донецькій областях [9]. Однак лише з другої половини 1980-х рр. розпочалося масове повернення кримськотатарського народу на батьківщину та відновлення його етнічної консолідації [10]. Якщо на 1 січня 1992 р. на території Криму проживало 165,7 тис. кримських татар, то на 1 січня 1999 р. в АР Крим вже мешкало 253,1 тис. [11].

Масове повернення кримських татар на батьківщину у 1980–1990-і рр. загострює питання їхньої політико-правової адаптації та етнокультурного відродження. Ще 1989 р. було організовано радіо– і телемовлення кримськотатарською мовою, започатковано періодичну пресу. При ДТРК «Крим» створюється «Головна редакція передач кримськотатарською мовою». Відроджується професійний національний театр, з'являються нові творчі колективи. Вагому роль у відродженні національної культури і мови відіграла бібліотека ім. І. Гаспаринського.

Нині у масштабі України кримські татари (270 тис. осіб) займають 5 місце після українців, росіян, білорусів та євреїв. Сьогодні в АР Крим проживає 98,1 % усіх кримських татар, 0,8 % зосереджено в Херсонській області та в інших регіонах України.

З часу проголошення незалежності України 1991 р., відновлення автономного статусу території Криму, тобто проголошення у 1992 р. Автономної Республіки Крим (АРК) як невід'ємної складової частини України, упродовж 1991–1996 рр. кількість кримських татар зросла з 4,4 % до 8,6 % від загальної кількості населення Криму. Більшість із них осіли в сільській місцевості (60 %).

Станом на 1 березня 1996 р. в Криму проживало 22 7618 кримських татар. Упродовж 1995–1998 рр. у Крим переїхало ще 26 тис. татар. Більшість із них поселилося у сільській місцевості – 82,7 %, а в містах лише – 17,3 % (у Ялті – 1,0 % та Судаку – 16,0 %). Найбільша кількість проживала у Белогорському районі (33,5 %), дещо менше у Советському (29,3 %), Кіровському (28,3 %), Первомайському (24,7 %), Бахчисарайському (22,2%), Сімферопольському (20,7%), Джанкойському (20,1 %) районах. Більш ніж половина кримських татар, які переселилися в Крим за часів незалежності України, проживають у степовій зоні (59,0 %), у пригірській і гірській частині – 33,0 %, на південному березі Криму – 8,0 % [12].

Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. дають змогу оцінити динаміку кількісного складу кримськотатарського народу, ареали розселення, рівень освіти та процес репатріації. Якщо на початку 1990-их рр. у системі дошкільних закладів існувало 35 груп, в яких рідною кримськотатарською мовою виховувалося 758 дітей, то у наступні роки кількість таких груп нерівномірно зростала: у 1994 р. було 50 груп, а в 2003 р. всього 21 група. Найбільших успіхів було досягнуто у шкільній освіті. У 1988 р. кримськотатарську мову та літературу ввели в загальноосвітні навчальні заклади АР Крим. Поступово, починаючи з 1990 р., було відкрито перші класи з кримськотатарською мовою навчання. 1991 р. уже в 159 школах почали вивчати кримськотатарську мову як предмет, а в 165 школах було організовано факультативи. 1993 р. була відкрита перша загальноосвітня школа з кримськотатарською мовою навчання, а до 1999 р. в Криму було відкрито 6 шкіл із рідною мовою навчання, 4 школи з поглибленим вивченням кримськотатарської мови та 5 шкіл із двома мовами навчання. 3830 дітей (9,0 %) навчалося рідною мовою.

З метою оптимізації навчального процесу в АР Крим було прийнято спеціальні програми та плани, які регулювали процеси формування і розвитку мережі загальноосвітніх шкіл і класів з українською та кримськотатарською мовою навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання, а також регіональні програми, що діяли до 2010 р., зокрема. У результаті клопіткої роботи громадськості та органів влади у Криму за 10 років (1999–2009 рр.) було відкрито 10 шкіл з кримськотатарською мовою навчання; у 38 школах діяло 98 класів (1557 учнів) з рідною мовою навчання. Таким чином, 11,0 % учнів навчалося рідною мовою, а 78 % вивчали крим-

ськотатарську мову як предмет. Згідно з офіційними даними 90 % кримськотатарських дітей отримало можливість вивчати у школі рідну мову [13].

У 2010–2011 н. р. у Криму 5399 учнів отримували освіту кримськотатарською мовою у 15 загальноосвітніх закладах, у 29 – кримськотатарських, в одній українсько-кримськотатарській та 35 українсько-російсько-кримськотатарських навчальних закладах. Як предмет кримськотатарську мову вивчало 14642 учні, факультативно або в гуртках – 5097 учнів. У вечірніх школах кримськотатарською мовою навчалася 91 особа [14]. На думку голови кримського меджлісу Мустафи Джемілева, нині у 15 школах з кримськотатарською мовою викладання «лише трохи поглибленіше вивчають рідну мову, більшість предметів – російською. Якщо цьому не протидіяти, мові загрожує зникнення» [15]. Для задоволення потреб виховання дітей дошкільного віку кримськотатарською мовою в АР Крим сьогодні функціонує лише один дошкільний заклад. Загалом кримськотатарською мовою виховується 519 дітей [16].

Система освіти кримських татар ґрунтувалася на основі «Концепції розвитку освіти в Автономній Республіці Крим на період до 2012 р.», яка була схвалена Верховною Радою АРК у жовтні 2006 р. На жаль, ця концепція законодавчо закріпила на території Криму освіту насамперед російською мовою. Тому у грудні того ж року п'ята сесія ІV Курултаю кримськотатарського народу схвалила Концепцію освіти кримськотатарською мовою, в якій обґрунтовано «створення життєдайної сукупності закладів освіти по всій вертикалі: дошкільна освіта – середня – вища з навчанням і вихованням кримськотатарською мовою для відтворення і розвитку національного типу особистості з характеристиками національного менталітету і світогляду, який відповідає сучасним соціальним вимогам» [17].

У Криму є лише дві газети, жіночий журнал, які виходять кримськотатарською мовою. Існує радіо, мовлення на якому ведуть переважно кримськотатарською мовою, та творче об'єднання кримськотатарських передач республіканського радіо, що має у своєму розпорядженні 6–7 годин ефіру на тиждень. Кримськотатарською мовою друкують переважно художні твори сучасних кримськотатарських письменників, спогади учасників національного руху кримських татар. Бракує дитячої літератури кримськотатарською мовою, навчальних підручників з окремих предметів (біології, хімії, математики) [18].

Через слабе фінансування гостро постала проблема матеріально-технічного, методичного забезпечення шкіл з кримськотатарською мовою навчання. Підручники для школи публікували здебільшого за кошти міжнародного фонду «Відродження» та фонду Сороса. Виділених у 2003 р. 80 тис. гривень для перевидання шкільних підручників виявилось недостатньо. Сьогодні навчальними підручниками повною мірою забезпечено лише початкові класи. Створено підручники кримськотатарської мови для учнів 1–11 класів загальноосвітніх шкіл.

На жаль, нині ще існує проблема кадрового забезпечення – бракує вчителів фізики, хімії, біології, математики, без яких неможливе повноцінне відродження цілісної системи навчання. Передбачене постановою «Про створення Кримського державного індустріально-педагогічного інституту» (15 червня 1993 р.) відкриття вищого навчального закладу, в якому могли готувати вчителів відповідної кваліфікації, не дало бажаних результатів. Керівництво вишу поставило під сумнів доцільність проведення навчального процесу кримськотатарською мовою. Достатньо школи забезпечено лише вчителями кримськотатарської мови та літератури. Систему їхньої підготовки та перепідготовки здійснює Таврійський національний університет імені В. Вернадського, Кримський інженерно-педагогічний університет, Кримський республіканський інститут післядипломної підготовки кадрів освіти. Однак жоден із вищих навчальних закладів не готує вчительських кадрів з інших навчальних дисциплін. Частина дітей регулярно запрошують на навчання до університетів Туреччини тамтешні громадські організації кримських татар.

Науковці переконані, що саме кримськотатарська школа має стати центром відродження національної культури, культурно-історичних традицій, ментальності народу. Система освіти, на їхню думку, відіграє вирішальну роль у збереженні кримських татар як народу в умовах глобалізації та забезпечить етносоціокультурну консолідацію в перспективі [19].

Надзвичайно важливою подією для кримськотатарського народу було реформування кримськотатарського алфавіту. Відповідно до постанови Курултаю кримськотатарського народу «Про перехід на латинську графіку» (1991 р.) кримськотатарська писемність мала відновити латинську графіку, яка точніше передає фонетичні особливості кримськотатарської мови.

Представники кримськотатарського народу висловлюють занепокоєння сучасним станом розвитку кримськотатарської мови. На їхню думку, кримські татари в Криму втратили стабільне мовне середовище. Перебуваючи в депортації, вони переважно жили серед тюркомовного населення, що сприяло збереженню мови. Нерідко лунають думки, що для збереження кримськотатарської мови їй необхідно надати статусу державної. Рідна мова кримських татар може зникнути, якщо менш ніж 20 % населення буде володіти нею[20].

Серед проявів мовних проблем в АР Крим опинилася національно-історична топонімія. У повоєнний період понад 1200 міст і сіл було перейменовано переважно з кримськотатарської мови, а також німецької, вірменської, болгарської та інших мов на російську. У такий спосіб радянський режим стирив пам'ять про депортовані народи. Наприклад, замість Партеніта з'явилося Фрунзенське, замість Коктебеля – Планерське. Навіть Ялту деякий час називали Красноармійськом. Представники кримськотатарського народу відповідно до своїх прав і колишнього становища в Криму природно домагаються від місцевої влади повернення історичної національної топонімії.

З вимогою відновити історичну топонімію виступають також росіяни, українці, представники інших народностей, які проживали і зараз проживають у Криму. Українці домагаються, щоб у назвах було увіковічено вченого-садового і мецената Лева Смиренка, який тривалий час жив і працював у Сімферополі.

Намагання навести лад у назвах вулиць і перекласти їх державною українською мовою представники російської громади оцінили як факт «мовної дискримінації», яка згідно з Конституцією України неприпустима [21]. Звичайно, переклад російських чи кримськотатарських власних назв українською мовою – справа фахівців, які обізнані з основними зако-

номірностями топонімії. Тоді можна було б уникнути прикрих мовних помилок, що викликають незадоволення багатьох мешканців Криму, насамперед старшого покоління. Плутанина у назвах викликає нерозуміння у місцевих жителів та численних гостей, які відвідують півострів. Так, часто старі і нові назви існують паралельно, наприклад: Акмесджит замість Сімферополь, Ак-Яр замість Севастополь. До речі, усі кримськотатарські газети, а також кримсько-турецька інформаційна агенція «ОНА», виходячи з потреб своєї аудиторії (кримських татар у Криму, Туреччині, Румунії, Німеччині, США), вживають лише історичні назви, наприклад, Кефе замість Феодосія, Гезлев замість Євпаторія та ін. Плутанину до назв вулиць вносить кримська багатомовність. Наприклад, у Сімферополі є вулиця Зелена, але є і вулиця Ешиль-ада, що означає те саме, але вулиці різні. Науково обґрунтувати переклад українською мовою назв проспектів, вулиць, майданів тощо м. Севастополя у 2009 р. допомогли науковці-філологи Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського на замовлення Севастопольської філії Центру державного земельного кадастру при державному комітеті України. Втім, їхні пропозиції ще не всі враховані.

Проблема кримської топоніміки, відновлення у назвах історичної пам'яті народу, прагнення позбутися радянських назв сіл, вулиць, провулків (Леніно, Кірово, Ульянова, Жовтневе, Лагерна, провулок Цепной та ін.) є надзвичайно актуальною. Вона стали предметом обговорення під час зустрічі Президента України В. Януковича з кримськими татарами у Сімферополі (серпень 2010 р.), а також у ході парламентських виборів 2012 р. Сподіваємося, що обрана 2012 р. Верховна Рада України ухвалить нові мовні законопроекти, які врахують зауваження і пропозиції кримськотатарського населення Автономної Республіки Крим у національно-культурній сфері.

Джерела та література

1. Крым: Что?. Где?. Когда? Путеводитель-справочник. – Симферополь, 1998. – 384 с.; География Крыма: Учебное пособие для учащихся общеобразовательных учебных заведений. – Киев, 2001. – 304 с.; Морисенков Р. Знакомтесь – Крым. – Симферополь, 2004. – 163 с.
2. Хаяли Р. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке: монография / Р. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2008. – С. 340.

3. Крымская область. Население // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – Москва, 1973. – Т. 13. – С. 514.

4. Калакура О. Етнополітичні проблеми Автономної Республіки Крим / О. Калакура, О. Рафальський // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: сб. научных трудов по материалам конф. (Симферополь, 4–5 октября 1999 р.). – Симферополь, 1999. – С. 83.

5. Хаяли Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке. – С. 340.
6. Крымські татари: 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / [уклад. О. Бажан, Ю. Данилюк]. – Київ: Рідний край, 1995. – С. 80–81.
7. Хаялі Р. Етносоціокультуна еволюція кримськотатарського народу в XX ст.: автореф. дис. ... докт. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"; 07.00.02 "Всесвітня історія" / Р. Хаялі. – Львів, 2010. – С. 19.
8. Хаялі Р. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в XX ст.: автореф. дис. ... докт. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"; 07.00.02 "Всесвітня історія" / Р. Хаялі. – Львів, 2010. – С. 22.
9. Хаяли Р. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке: монография / Р. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2008. – С. 329.
10. Байцар А.Л. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. – Львів, 2007. – С. 73.
11. Хаялі Р. Етносоціокультуна еволюція кримськотатарського народу в XX ст. – С. 22.
12. Хаяли Р. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке / Р. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2008 – С. 388.
13. Нафеева Л. Национальное образование в Крыму: проблемы и перспективы / Л. Нафеева // Эстафета поколений: материалы научн.-практ. конф., посвященной 130-летию со дня открытия СТУШ. – Симферополь: Доля, 2003. – С. 74.
14. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2011/19_01/1
15. Читайло О. Мустафа Джемілев: Віктор Янукович кликав мене в коаліцію в обмін на вирішення проблем кримських татар / Ольга Читайло // Високий замок. – 2011. – 20 липня. – С. 6.
16. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2011/19_01/1
17. Мовна політика чи мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2010. – С. 211.
18. Зьобро О. Кримськотатарська мова кирилицю міняє на латинку / Оксана Зьобро // Високий замок. – 2011. – 15–17 січня.
19. Хайруддінов М. Становлення і тенденції розвитку етнопедагогіки кримськотатарського народу в Криму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.01 / М. А. Хайруддінов. – Київ, 2003. – С. 27.
20. Меметов А. О современном состоянии и некоторых путях развития крымскотатарского литературного языка // Исмаил-бей Гаспринский – великий сын крымскотатарского народа: материалы междунар. научн.-практ. конф., посвященной 150-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского (Симферополь, май 2001 г.). – Симферополь, 2002. – С. 139–141.
21. Семена М. Кримська топоніміка: вправи, зловживання, помилки... / Микола Семена // День. – 2010. – 11 серпня.

Мария Ярмоленко

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ В АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ КРЫМ: ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОНИМИКИ

Анализируются особенности национально-культурной жизни крымских татар последнего двадцатилетия. Акцентировано внимание на проблеме исторических топонимов, утраченных в советский период.

Ключевые слова: крымские татары, Украина, язык, исторические топонимы.

Mariya Yarmolenko

CRIMEAN TATARS IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA: PROBLEMS OF THE LANGUAGES AND HISTORICAL TOPONYMS

In article were analyzed the features of the national cultural life of the Crimean Tatars in the last two decades. Attention was focused on the problem of historical toponyms that were lost in the Soviet era.

Key words: Crimean Tatars, Ukraine, language, historical toponyms.